

УДК: 376-056.264:81"221

**ОСОБЛИВОСТІ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ТА ВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ
У ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ****Базима Н.В.****Мороз О.В.**Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

У статті подано теоретичний аналіз та висновки наукових досліджень з питання вивчення комунікативної діяльності у дітей з аутизмом. Зокрема, висвітлюється поняття спілкування у дітей з аутизмом за допомогою використання вербальних та невербальних засобів. Значна увага приділяється аналізу вербального компонента комунікативної діяльності.

В статье представлен теоретический анализ и выводы научных исследований по вопросам изучения коммуникативной деятельности у детей с аутизмом. В частности, раскрывается понятие общения у детей с аутизмом посредством использования вербальных и невербальных средств. Значительное внимание уделяется анализу вербального компонента коммуникативной деятельности.

The article presents theoretical analysis and conclusions of investigations related researching questions about communicative activity in children with autism. In particular, the article disclose the concept of communication in children with autism with the help of using verbal and non-verbal means. Considerable attention is paid to the analysis of the verbal component of communicative activity.

Ключові слова: аутизм, дитина з аутизмом, ехололія, невербальна комунікація, вербальне спілкування.

Ключевые слова: аутизм, ребенок с аутизмом, эхолалия, невербальная коммуникация, вербальное общение.

Key words: autism, children with autism, echolalia, non-verbal communication, verbal communication.

Проблема мовленнєвого розвитку та значення спілкування у розвитку мовлення є предметом дослідження багатьох відомих науковців, таких як Б.Ананьєв, Т.Ахутіна, М.Жинкін, О.Запорожець, І.Зимня, О.Леонтьєв, М.Лісіна, В.Лубовский, О.Лурія, А.Рузська, Л.Цветкова, М.Шеремет та ін.

На сьогодні багато вчених (О.Аршатський, О.Аршатська, О.Баєнська, В.Башина, В.Каган, К.Лебединська, О.Мастюкова, Т.Морозова, С.Морозова, О.Нікольська, Л.Нурієва, Н.Сімашкова, В.Тарасун, Л.Шипіцина, Д.Шульженко) приділяють значну увагу дослідженню питання щодо формування комунікативної діяльності в контексті оволодіння мовленням у дітей з аутизмом.

За визначенням В.Синьова та В.Бондаря аутизм – тяжке порушення розвитку, що характеризується значними недоліками у формуванні соціальних і

комунікативних зв'язків із реальністю; проявляється в зосередженості на власних переживаннях, обмеженні спілкування з іншими людьми, а також проявами стереотипних інтересів.

Отже, порушення комунікації є одним із основних проявів аутизму та аутистичних порушень.

**Особливості невербальної комунікації
у дітей з аутизмом**

Спілкування – це взаємодія двох або більше осіб, яка полягає в обміні між ними інформацією пізнавального та афективно-оціночного характеру. Комунікація – це зв'язок, у процесі якого відбувається обмін інформацією між системами в живій та неживій природі та суспільстві. Вона аналізується та оцінюється за наступними компонентами: 1) адресант – суб'єкт процесу спілкування; 2) адресат – той, на кого направлений процес спілкування; 3)

повідомлення – зміст інформації; 4) код – засоби передачі спілкування; 5) канал зв'язку; 6) результат – кінцеві досягнення [10].

Комунікація є ширшим поняттям, ніж спілкування, тому ці поняття слід розмежувати. Комунікація може здійснюватися з допомогою мовленнєвих та немовленнєвих засобів. До немовленнєвих засобів відносяться: оптико-кінетичні засоби – жести, міміка, пантоміміка; паралінгвістичні засоби – якість голосу, його діапазон, тональність; екстралінгвістичні засоби – паузи, плач, сміх, темп, мовлення; просторово-часові засоби – розташування партнерів, часові затримки початку спілкування та ін. [11].

Особливістю невербальних комунікацій є їх полісенсорна природа, тобто реалізація через сенсорні системи (слух, зір, шкірно-тактильна чутливість, терморцепція, нюх, смак тощо) різних видів невербальної інформації (емоційної, естетичної, індивідуально-особистісної, медичної, біофізичної, соціально-групової, психологічної, просторової). У процесі спілкування ця інформація передається в межах невербального каналу від мовця до слухача, незалежно від змісту словесного повідомлення [8,11].

Відомо, що невербальна комунікація є невід'ємною частиною будь-яких міжособистісних стосунків і соціальної взаємодії. У дитини з аутизмом порушено формування всіх форм довербального і вербального спілкування (О.Артеменко, В.Башина, О.Богдашина, І.Логвінова, О.Мастюкова, О.Нікольська, Д.Шульженко та ін.). Перш за все, у неї не формується зоровий контакт, дитина не дивиться в очі дорослого, не простягає руки з проханням, щоб її взяли на руки, як це робить малюк з нормальним психофізичним розвитком вже на першому етапі соціально-емоційного розвитку [7].

У деяких випадках діти можуть простягати руку у відповідному напрямку,

але без спроб назвати потрібний предмет, без зверненого погляду на дорослого, без мовленнєвого або звукового виявлення свого бажання. У взаємодії з дорослим у дитини з аутизмом відмічається недостатність використання міміки, жестів та інтонації. Міміка дитини маловиразна, характерний погляд повз або «крізь» співбесідника [1,7,9]. Так, діти можуть неадекватно використовувати погляд, жести, вирази обличчя, їм важко регулювати оптимальну дистанцію, вони неспроможні розвивати відносини з однолітками, розуміти переживання, емоції, думки інших людей, здобувати і закріплювати соціальний досвід тощо [9].

Дослідження І.Логвінової обґрунтували специфічні особливості невербального компонента комунікативної діяльності, властиві саме для дошкільників з аутистичними порушеннями 3-4 та 6-7 років, а саме: нездатність здійснювати орієнтування, самостійно ініціювати звертання, виражати інтерес до дорослого як до нової особи; труднощі підтримки контакту, відсутність спроб відновлювати взаємодію, якщо вона призупинялася, спрямованість поведінкової активності переважно на маніпуляції з предметами, а не на співрозмовника; труднощі використання адекватних засобів спілкування, серед яких переважали нецілеспрямовані стереотипні рухи тіла у поєднанні з невиразною усмішкою, дотиком, вокалізаціями чи окремими словами [6].

Провідна роль у процесі невербального спілкування з дитиною з аутизмом, належить дорослому. Він будує, налагоджує, встановлює взаємодію, відштовхуючись від комунікативних невербальних показників, які йому вдалося розпізнати у поведінці кожної конкретної дитини.

Як зазначає С.Тортора, будь-які невербальні дії мають комунікативний потенціал, несуть комунікативну інформацію. Тобто прояви поведінки

аутичної дитини можна розглядати як її способи спілкування, спроби щось сказати і повідомити зовнішньому світові. При чому для невербального спілкування не є важливим когнітивний компонент (як при мовленнєвій комунікації), наявність свідомого означення жестів. Важливим є якісне наповнення комунікативного процесу, якісні характеристики руху і способи невербального самовираження через спілкування [8,11].

Дітям з аутизмом властива надмірна сенсорна чутливість, вони переповнені сенсорними відчуттями і часто не можуть відділити себе від них. На специфіку їх комунікативної діяльності може впливати полісенсорність невербальної інформації і нездатність її інтегрувати, регулювати потік сенсорної інформації. Іншими словами, в дітей з аутизмом розуміння вербалізованих понять може викликати труднощі внаслідок моноканального характеру сприйняття інформації.

У таких випадках використання з метою підкріплення немовленнєвих засобів комунікації (таких як жест, малюнок, піктограма), дозволяє дитині з аутизмом краще сприймати і розуміти словесне повідомлення [8, 11]

Отже, невербальне спілкування не вимагає від дитини сформованих артикуляторних, фонематичних умінь та навичок і має полісенсорну природу. Невербальні засоби спілкування характеризуються значною мимовільністю, маловиразністю, неадекватністю, стереотипністю їх використання.

Особливості вербальної комунікації у дітей з аутизмом

Порушення мовлення займають визначне місце серед характерних ознак раннього дитячого аутизму, що відображають несформованість комунікативної поведінки. Дослідники (О.Баєнська, В.Лебединський, М.Ліблінг, О.Нікольська, Д.Шульженко та ін.) підкреслюють зв'язок мовленнєвих

порушень з дефіцитом психічної активності і дисоціацією між акустичною та смисловою сторонами мовлення [12].

Л.Вінг зазначає, що аутизм – це проблема розуміння сигналів, що надходять через органи чуття, особливо через зір і слух, і хоча очі й вуха дітей з аутизмом анатомічно та фізіологічно не відрізняються від аналогічних органів у здорових дітей, все ж, коли інформація, що надходить через них, досягає мозку, вона не складається в цілісну значиму картину зовнішнього світу, що призводить до нерозуміння мовлення, а це, у свою чергу, викликає нездатність до комунікації [3].

Формування мовлення в дітей з аутистичними порушеннями має ряд особливостей. Часто у таких дітей відсутні етапи гуління і лепету, а якщо і є гуління, то воно механічне, позбавлене інтонаційного компоненту. Нерідко мовлення у дитини з'являється задовго до початку ходьби. Перші слова не мають адресного змісту і не служать засобом спілкування, вимовляються спонтанно, без урахування ситуації і справляють враження «гри словами». Іноді вимова окремих слів набуває ритуального характеру, полегшує виконання тієї або іншої дії. Часто в мовленні зустрічаються неологізми і порушена змістовна сторона слів. Мовлення часто, скандоване, імперативне, інтонаційний компонент мовлення не відображає емоційного стану дитини та середовища, в якій вона знаходиться [2, 5].

Майже у всіх дітей з аутистичними порушеннями є неправильне використання займенників, особливо «я». Зокрема, проведене нам, дослідження 76 дітей з аутистичними порушеннями старшого дошкільного віку показало, що правильне використання займенника «я» сформоване у 5,3% обстежених дітей. У 23,6 % дітей виявлено переважно правильне використання особових займенників, у 7,9 % дітей неправильне використання займенника «я» (діти переважно говорять

про себе у третьому числі, називаючи себе по імені), у 15, 8% дітей займенник «я» відсутній, але спостерігаються спроби назвати себе. 47,4 % дітей не вживають знаменник «я» і не проявляють бажання заявляти про себе і свої потреби.

Нерідко після появи перших слів у дитини розвивається мутизм (відмова від мовлення), що зберігається на досить тривалий час. З порушенням використання мовлення дитина може бути не здатна реагувати на звернене мовлення, в тому числі і на власне ім'я, або звертати увагу на мовлення не більше, ніж на будь-які інші шуми.

Такі діти зовні можуть бути ніби зовсім індивідуальні до мовлення дорослих і мовлення дорослих далеко не завжди може регулювати їх поведінку. Але поряд з цим діти часто спонтанно, без урахування ситуації, відразу або через якийсь час відтворюють почуте, навіть із збереженням інтонаційного компоненту мовлення (безпосередні або відставлені ехолалії) [5]. Ехолалія (В. Бондар, В.Синьов) – це повторення слів та фраз інших людей без усвідомлення змісту.

Б.Призант (1982, 1983) передбачає, що ехолалія – одна з якостей методу цілісної структури розвитку мовлення, коли дитина використовує частини вербальних фрагментів як одне ціле. Ехолалія може бути некомунікативною (яка використовується, щоб отримати слухове, тактильне задоволення) та комунікативною, що виконує декілька функцій:

1. позначення нерозуміння навколишньої ситуації;

2. засіб осмислення й обробки інформації, який допомагає перевести вербальні слова у внутрішнє мовлення;

3. прохання у єдиній доступній формі.

Ехолалія також може використовуватися у якості соціальної стратегії, якщо дитині хочеться поговорити, але вона не знає, як це зробити. Ехолалія є формою комунікації, «маршрутом» у

напрямку до більш правильної форми лінгвістичного використання. При такому підході до проблеми ехолалія не є елементом мовлення, який повинен бути «виключений», як раніше вважалося, а є формою мовлення, що має сполучну функцію [4].

У мовленні дитини може бути багато стереотипів, словесних штампів «дорослих» слів. Ці діти можуть мати великий словник, вони нерідко вимовляють довгі монологи, але відчувають величезні труднощі при звичайній розмові. Окремі слова, які дитина вже використовувала у мовленні, можуть зникати з її словника на тривалий час, а потім знову з'являтися [5].

Діти з аутистичними порушеннями, як відомо, інколи здатні до багаторазових повторень дій або фраз, але специфічним для них є вибірковість, тобто дитина може стереотипно і невтомно відтворювати одну і ту саму серію рухів, не переносячи отриманий досвід у іншу ситуацію, повторювати одні й ті самі слова або фрази, надаючи їм певного змісту або просто «граючись» ними [1].

Т.Скрипник зазначає, що дітям з аутизмом притаманне використання прохання, що може виявлятися у незвичній формі, відтворення фактичного візуального матеріалу, певні істеричні або аутоагресивні прояви, спрямовані на яскравий емоційний відгук-реакцію навколишніх, а також можливою є спроба встановлення контакту, що відбувається за використанням ехолалій.

Дитина часто взагалі не може направлено звернутися до іншої людини, навіть просто покликати маму, попросити її про щось, висловити свої потреби, але, навпаки, здатна неухважно повторювати слова і словосполучення, що не закріплені за ситуацією.

Для дітей з аутизмом характерна надмірна буквальність у розумінні слів, перестановка займенників, підтвердження з допомогою повторення, вимогливість до

одного й того ж вербального повторення, метафоричне мовлення (полягає у переносному використанні слова або виразу на основі аналогії, схожості чи порівняння), що відображають порушення в соціальній, когнітивній та комунікативній сферах [3].

Використовуючи для діяльності тільки мізерний набір мовленнєвих штампів, дитина з аутизмом може одночасно виявляти гостру чутливість до мовленнєвих форм, слів як таких. Для таких дітей зазвичай є характерною пристрасть до рим, віршів, читання їх напам'ять. Музичний слух і гарне почуття мовної форми, увага до високої поезії – це те, що вражає всіх, хто оточує таких дітей в житті [9].

О.Нікольською (1981) виділені наступні три групи дітей за ступенем тяжкості та характеру вторинних порушень мовленнєвого розвитку:

1) діти з найбільш важкими порушеннями, яким комунікативне мовлення майже недоступне. Дитина маніпулює окремими звуками, що носять афективний характер і не використовуються метою контакту.

2) діти, у яких мовленнєвий розвиток менш утруднений. Для них характерне використання мовленнєвих штампів, цитат з книг; вони використовують дієслова в інфінітиві, про себе розповідають у другій або третій особі. Характерні не тільки аутоехолалії, а й ехолалії на рівні окремих слів і простих фраз, що дає певну можливість для корекційної роботи з розвитку мовлення;

3) діти, які при, здавалося б, добре розвиненому мовленні, великому словниковому запасі, рано засвоєною розгорнутою фразою мають труднощі у вільному оперуванні мовленням і використовують стереотипний набір фраз, що справляє враження «фонографічності» мовлення. Найменші труднощі пов'язані з розвитком розуміння мовлення. Здійснення ж її розгорнутого експресивного компонента особливо важко піддається корекції і в

деякій мірі можливе лише при опорі на зовнішній зразок – при прочитування або написанні готової фрази, ритмічному угрупованню слів.

4) діти, які намагаються вступити в діалог, але відчувають значні труднощі в його організації. Вони меншою мірою використовують готові стереотипи поведінки – намагаються говорити і діяти спонтанно. При правильному корекційному підході саме ці діти мають найкращий прогноз психічного розвитку та соціальної адаптації [9].

Діти, які страждають аутизмом (К.Гілберт, Т.Пітерс), часто більше вимовляють слова механічно, ніж, насправді, розуміють їх значення [4].

Отже, словник дитини з аутизмом характеризується нестійкістю, диспропорційністю, бідністю використання мовних одиниць, неточністю їх лексичних значень, маловиразним інтонаційним забарвленням слів. В мовленні спостерігається відсутність адресату у висловлюванні, зустрічаються аграматизми, ехолалії, спостерігаються труднощі використання прийменників, у деяких випадках можливий мутизм.

Проаналізувавши дослідження науковців щодо мовленнєвого розвитку дітей з аутистичними порушеннями (О.Аршатський, О.Аршатська, О.Баєнська, В.Башина, О.Богдашина, К.Лебединська, С.Конопляста, Т.Морозова, С.Морозова, О.Нікольська, Л.Нурієва, Н.Сімашкова, Л.Шипіцина, Д.Шульженко, М.Шеремет та ін.), визначаємо порушення комунікативної функції мовлення, що проявляється як у нездатності повноцінно сприймати вербальну інформацію (слабкість або повна відсутність реакції на мовлення дорослого поряд з підвищеною чутливістю до немовленнєвих звуків, нерозуміння простих побутових інструкцій і зверненого мовлення), так і у неможливості адекватно формувати мовленнєве висловлювання та взаємодіяти з оточуючими людьми відповідно до ситуації.

Отже, порушення комунікативної сфери при аутизмі є досить різноманітними. У дітей з аутизмом із самого дитинства спостерігається значна затримка у формуванні невербальних засобів спілкування, а також мовленнєвого розвитку, що проявляється системним недорозвитком усіх його сторін. Подальше становлення мовлення відбувається специфічно і має ряд особливостей, зокрема, варіативність та нерівномірність мовленнєвого розвитку, недостатнє розуміння зверненого мовлення,

використання ехолалій, наявність неологізмів, перестановка займенників, використання незвичайної інтонації, відсутність звернення висловлювання до співрозмовника з метою комунікації. Зазначені особливості розвитку невербальної та вербальної комунікації надзвичайно ускладнюють взаємодію дитини з оточуючими. Але, на нашу думку, за умови тривалої і кваліфікованої корекційної-розвивальної роботи можна помітити значні зрушення у соціальній, комунікативній, мовленнєвій сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Башина В.М. Аутизм в детстве. – М.: «Медицина», 1999. - 236 с.
2. Башина В.М. Диагностика детского аутизма в хронобиологическом аспекте. // Журнал неврологии и психиатрии. – Изд. № 4, 2010г.
3. Богдашина О. Аутизм: определение и диагностика. – Донецк: «Лебедь», 1999. – 112 с.
4. Гилберт К., Питерс Т. Аутизм: Медицинское и педагогическое воздействие: Книга для педагогов-дефектологов \ Пер. с англ. О.В. Деряевой; под науч.ред. Л.М. Шипицыной, Д.Н. Исаева.- М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2003.-144 с. (Коррекционная педагогика).
5. Иванов Е. С., Дем'янчук Л. Н., Дем'янчук Р. В., Детский аутизм: диагностика и коррекция. Учеб. пособие. Санкт-Петербург: Дидактика плюс, 2004. – 80 с.
6. Логвінова І. П. Особливості формування невербальних засобів комунікативної діяльності у дітей дошкільного віку з розладами спектра аутизму. – К., 2013
7. Мастюкова Е. М. "Лечебная педагогика" (ранний и дошкольный возраст). - М.: "Владос", 1997, 258 с.
8. Морозов В.П. Невербальная коммуникация в системе речевого общения. Психофизиологические и психоакустические основы. – М.: Изд. ИП РАН, 1998. – 164 с.
9. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М., Костин И.А. и др. Дети и подростки с аутизмом. Психологическое сопровождение. - М.: Теревинф, 2005. – 224с. – (Особый ребенок).
10. Психолого-педагогический словарь / Сост. Рапацевич Е. С. – Минск: «Соврем. слово», 2006. – 928с.
11. Шипицына Л.М., Защиринская О.В. Невербальное общение у детей при нормальном и нарушенном интеллекте. Монография. – СПб.: Речь, 2009. – 128с.
12. Шульженко Д. І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей: Монографія. – К., 2009. – 385с.

УДК: 376-056.264

ДО ПРОБЛЕМИ КОРЕКЦІЇ АУТИСТИЧНИХ ПОРУШЕНЬ У ДОШКІЛЬНИКІВ

Базима Н.В.
Семенова В.Д.

Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П. Драгоманова

У науковій статті представлено огляд деяких сучасних методів корекції аутизму, аналізується їх зміст, ефективність та особливості використання в корекційній роботі.

В науковій статті представлено огляд деяких сучасних методів корекції аутизму, аналізується їх зміст, ефективність та особливості використання в корекційній роботі.